

**Forish tuman axborot-kutubxona markazi
axborot-bibliografiya xizmati**

**“Ajdodlarimiz merosi-bebaho xazina”
(Buyuk alloma Mahmud az-Zamaxshariy
tavalludining 950-ylligiga kitobxonlar
uchun qo`llanma)**

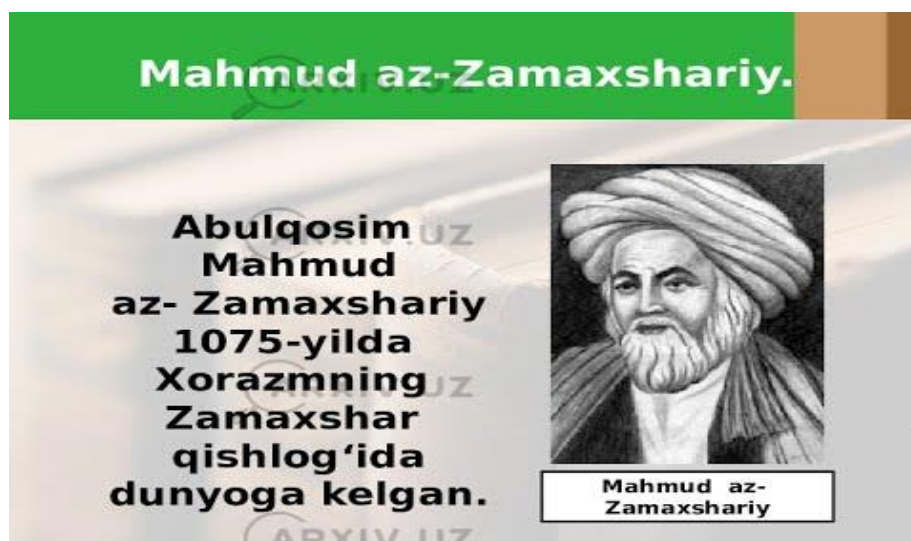
Ajdodlarimiz merosi-bebaho xazina:Qo`llanma/ Forish tuman
axborot-kutubxona markazi; tuzuvchi N. Artikova-Forish:2025-18 b.

Ushbu qo`llanmada buyuk alloma Mahmud az-Zamaxshariyhayoti va ijodi haqida ma`lumot berilgan.

Bibliografik manbalarda Mahmud Zamaxshariy nomiga ikki taxallus: “al-lug'aviy”va “an-nahviy” so'zlari qo'shib yozilganiga guvoh bo'lish mumkin. Bu nomlarning birinchisi “tilshunos”, ikkinchisi “grammatik”, ya'ni “grammatika mutaxassisi” ma'nolarini anglatadi. Binobarin, Zamaxshariy tilshunoslik, lug'atshunoslik, grammatika kabi sohalar rivojiga ulkan hissa qo'shgani sabab bu fanlar bilan bog'liq taxalluslar uning nomiga qo'shib zikr etiladigan bo'ldi.

Zero, shu paytgacha ba'zilarining faqat nomi, ba'zilarining esa qo'lyozmasi topilgan alloma qalamiga mansub 72 asarning orasida tilshunoslik va grammatikaga oid asarlar salmoqli o'rin egallaydi. Allomaning mazkur sohada erishgan muvaffaqiyati uning tilshunoslikdan boshqa sohalarda ham go'zal asarlar bitishida muhim omil bo'ldi, deyishga to'la asos bor.

Mahmud az-Zamaxshariy



Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy 1075-yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog'i (hozirgi Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumanida) da dunyoga kelgan. Bolaligida oyog'i shikastlanib yog'och oyoq bilan yurgan. Jismoniy mehnatga noloyiq bo'lganligi sababidan otasi uni madrasada o'qishga beradi va madrasada u Arab tili va grammatikasini, diniy ilmlarni chuqur o'rgana boshlaydi. Ilmga bo'lgan chanqoqlik uni Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom (Suriya), Bag'dod, Hirot va Makkada hayot k echirib, arab tili va adabiyotini, diniy ilmlarni, xattotlik san'atini, arab maqollari va urf odatlarini chuqur o'rganshiga sabab bo'ladi. U mintaqa geografiyasiga doir ma'lumotlar to'playdi. Mahmud az-Zamaxshariy turli soha ilmlariga doir 50 dan ortiq asar yozib qoldirdi. Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va morfologiyasiga bag'ishlangan „[Al-Mufasssal]“, Qur'oni Karim tafsiriga(sharh) oid „Al-Kashshof“ asari butun musulmon olamida mashhurdir. Mahmud az-Zamaxshariy „Jorulloh“ („Ollohning qo'shnisi“), „Arab va g'ayri arablar ustoz“, „Xorazm faxri“ kabi sharaflı nomlar bilan ulug'langan. Qohiradagi mashhur Al-Azhar diniy dorulfununining talabalari hozir ham „Al-Kashshof“ asosida Qur'oni Karimni o'rganadilar. Zamaxshariy 1144-yilda Xorazmda vafot etgan. 1995-yilda O'zbekistonda uning 920 yilligi keng nishonlandi.

Hayoti

Uning to'liq ismi Abu al-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad ibn Umar Al-Xorazmiy Az-Zamaxshariy. U, shuningdek, Faxri Xorazm ya'ni “Xorazm iftixori” deb atalgan, chunki odamlar undan Qur'on va arab tilini o'rganish uchun Xorazmga sayohat qilishgan. U milodiy 1074-yil 18-Martda chorshanba Xorazmning Zamaxshar (hozirgi Qo'shko'pir)da tavallud topgan.

Az-Zamaxshariy Zamaxsharda voyaga yetgan va u yerda bir muddat tahsil olgan, so'ngra Buxoro, Xuroson, Isfahon va Bag'dodni kezzgan va u yerda bir qancha siyosiy arboblardan tanishgan va ular tomonidan maqtovgaga sazovor bo'lgan.^[4] Uning sayohatlariga asosiy sabab she'riyat, din va arab tili grammatikasini chuqurroq o'rganish edi. Keyin Makkaga yo'l oldi va arab nasri va nazm tamoyillari haqida ko'p yozgan shahzoda Abu al-Hasan Ali bin Hamza bin Vahos al-Sharif al-Hasaniy bilan uchrashdi. 2 yil o'tib, Az-Zamaxshariy Xorazmga qaytib ketdi, lekin Makkai mukarramaga, masjidga va u yerdagi ustoziga bo'lgan

sog'inchiga qarshi tura olmadi. Shunday qilib, yana Makkaga safar qildi va u yerda 3 yil yashadi. Keyinroq Bag'dodga, so'ngra Xorazmga qaytib, o'sha yerda vafot etadi.

Al-Zamaxshariy bir oyog'idan ayrilgani ma'lum bo'lib, uning hayoti haqidagi adabiyotlarda bu haqiqat turlicha tushuntiriladi. Al-Damag'oniy az-Zamaxshariydan oyog'i haqida so'raganini va u bolaligida qushning oyog'iga arqon bog'laganini aytgan^[5]. Shunday qilib, qush uchib qochmoqchi bo'lganida, qushning oyog'i kesilgan. Az-Zamaksariyning onasi buni ko'rib, qushning og'rig'ini his qilishi uchun unga ham shunday tilak bildirgan. Keyinroq Buxoroga ketayotib, otdan yiqilib, oyog'ini sindirib, keyinroq kesib tashlagan. Ibn Xalqon va boshqa ulamolar taxminiga ko'ra uning oyog'idan judo bo'lishiga Xorazmning qahraton qishida doimiy sayohat qilishi sabab bo'lganini ta'kidlaganlar.

Ustozlari

Az-Zamaxshariy o'sha davrda mashhur ulamolardan ko'p narsalarni o'rgangan. Uning ustozlaridan biri Abu Muzar Mahmud ibn Jarir al-Zabiy al-Isfahoniy edi, uni tengdoshlari Farid Asruh "o'z davrining eng zo'r allomasi" deb atashgan. U Az-Zamaxshariyga sintaksis va adabiyotdan dars bergan. Az-Zamaxshariy bu ustozni juda qadrlagan va 1113-yilda vafot etgach, qattiq qayg'uga tushgan. Hamchunin, Az-Zamaxshariy Abu Ali Al-Hasan bin Al-Mudzaffar An-Nisoburiydan adabiyot va prosodiyani o'rgangan. Shuningdek, u o'zining falsafiy-diniy g'oyalarini ustozlari Abu Mansur Nasr Al-Hartiy, Abu Sa'ad ash-Shog'iy va Abu Al-Xattob ibn Al-Batardan ham olgan. Makkada bo'lganida u Abu al-Husayn Ali ibn Hamza ibn Vahosdan ritorika va morfosintaksisni o'rgangan, u esa o'z navbatida Az-Zamaxshariydan Qur'on tafsirlari va Qur'onda qo'llangan adabiy vositalardan foydalanish tamoyillarini o'rgangan.

Talaba va shogirdlari

Al-Qafti (1172–1248) o'zining "Axbor al-Olama" "Olimlar tarjimai holi" nomli kitobida Az-Zamaksahriy qayerda bo'lmasin, shogirdlari undan saboq olish uchun unga ergashganliklarini yozgan. Ular uni topish uchun bir necha oy yurishardi. Uning Zamaxshardagi shogirdlari orasida Abu Umar va Amir ibn Hasan As-Simsor ham bor edi. Shimoliy Eronning Kaspiy dengizi sohilida joylashgan Tabaristonda u Abu al-Mahosin Ismoil ibn Abdulloh at-Tavayliya, Obivardda esa Abdurrahim ibn Abdulloh Al-Barraga dars bergan. Samarqandda uning shogirdlari orasida Ahmad ibn Mahmud ash-Shotiy, o'z davrining eng yirik shoiri va sintaktiki Muhammad ibn Abu al-Qosim al-Xorazmiy, tilshunos va shoir Abu Yusuf Yoqub bin Ali Al-Balxi va shoir, nasr va nazmda mashhur olim Rashididdin Al-Vatvat bor edi.

Vafoti

Az-Zamaxshariy Xorazm poytaxti Gurganjda milodiy 1143-yil 12-iyulda (hijriy 538-yil, Zulhijja oyining 8-sanasi, dushanba) 69 yoshida vafot etdi.

Asarlari

Al-Kashshof

"Al-Kashshaf" ("Oshkor; Qur'on tafsiri") az-Zamaxshariyning eng mashhur asaridir. Darhaqiqat, tarix davomida ko'plab tilshunos olimlar Az-Zamaxshariyning shuhratini mazkur kitobga bog'lashgan. Bu kitobning nomi (Al-Kashshaf) kashaf "ochmoq" fe'lidan olingan. Shunday qilib, bu kitob Qur'on iboralarining sintaktik va semantik noaniqliklarini ochishga harakat qiladi. Matnda Az-Zamaxshariy uni qurish motivi, turtki va maqsadlarini

tushuntirib berdi. Darhaqiqat, u dastavval bu kitobni yozishga ikkilanganini tan olgan, chunki u o'zini Qur'onni to'g'ri talqin qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarga ega emas deb o'ylardi. Uning so'zlariga ko'ra, u har doim o'z shogirdlariga dars o'tayotganda va Qur'on oyatlarini tilga olganida, shogirdlari ilgari hech qachon uchramagan yangi ma'nolarni o'zlashtirgandek tuyulardi. U buni davom ettirar ekan, talabalar boshqa fanlardan ko'ra Qur'on tafsiriga ko'proq qiziqish bildirishgan. Shunday qilib, Az-Zamaxshariy Qur'on tafsirining barcha ma'nolari haqida kitob yozishini aytganida, shogirdlar besabrlik bilan Al-Kashshof kitobi yozilishini kutishgan.

Mazkur kitob muqaddima bilan boshlanadi, unda Az-Zamaxshariy muxtasar qilib hayoti va ijodini izohlagan va matnni tuzish mantiqiy asoslarini taqdim etgan. Keyingi sahifalarda mazkur kitobda foydalanilgan manbalar keltirilgan. Keyin kitob Qur'on oyatlarini Qur'onda kelgan tartibda tafsir qilishni boshlaydi. So'ngra kitob ikki sahifa bilan yakunlanadi, unda muharrir Az-Zamaxshariy haqida tarjimai holni taqdim etib, uni hayotning diniy, til va adabiy jabhalariga qo'shgan xizmatlarini ko'rsatgan hurmatli shaxs sifatida maqtadi.

Bu kitob Bag'dod va Basradagi islom ilohiyotining maktabi bo'lgan mo'ʼtazila yondashuvidan qat'i nazar, tilshunoslar hamda Qur'on va arab tillarini o'rganuvchilar uchun asosiy manba bo'lgan. Darhaqiqat, olimlarning aksariyati o'z asarlarini yaratishda Az-Zamaxshariyning uslubiy, ma'no va sintaktik yondashuvlaridan foydalanganlar. Az-Zamaxshariy bu kitobida arab tilining go'zalligi va boyligini ko'rsatishga, hikmatlar hosil qilishga, ko'p ma'noli iboralarni tushuntirishga, ritorika ilmiga sho'ng'ishga harakat qilgan.

Bu kitobni ajratib turadigan xususiyatlardan biri uning hatto arab tilini o'rganuvchilar uchun ham tushunarli bo'lishi va ortiqcha narsaning yo'qligidir. Yana bir xususiyat shundaki, bu arab tilida so'zlashuvchilarning ma'nolarni yetkazish va ularning majoziy nutqidan foydalanish uslublariga bog'liqdir. Bundan tashqari, tushuntirish usuli "agar sizga aytsam ... Siz nima degan bo'lardingiz?" va javob "Men aytaman" bo'ladi. Ibn Xaldun (1332 – 1406) "Al-Muqadima" (1377) asarida mana shu so'roq uslubi turli ma'lumotli o'quvchilarga amal qilishni osonlashtirganini aytadi.

Bu kitob katta shuhrat qozonganidan so'ng, ko'plab olimlar sharhlar yozdilar, masalan, "Al-Intissaf "Tenglik" asari muallifi Al-Imom Nasiriddin Ahmad ibn Muhammad ibn Al-Munir, Kamol Basha Al-Muftiy, Xayriddin Xizr Al-Autufiy, Sun'ulloh ibn Ja'far Al-Muftiy va Olamaddin Abdulkarim bin Ali Al-Iroqiy. Shuningdek, Muhammad bin Ali Al-Ansoriy, Nosir Al-Din Umar bin Abdulloh Al-Bidhaviy, Qutbiddin Muhammad bin Masud As-Sirofiy va Um Valad nomi bilan mashhur bo'lgan Abdulavval ibn Husayn kabi allomalar umumiy sharh va izohlar bilan ta'riflashdi.

Al-Mufasssal Fi Sino'at Al-A'rab

Az-Zamaxshariyning "Al-Mufasssal Fi Sina'at Al-A'rab" (1120 – 1122 milodiy) "Arab tili sir-sinoatlarining batafsil tahlili" asari arab grammatikachilari tomonidan arab sintaksisi (va morfosintaksisi) haqidagi eng ta'sirli kitoblardan biri hisoblanadi. Darhaqiqat, ba'zi grammatikachilar uni Abu Bishr Amr ibn Usmon ibn Qanbar al-Basriyning arab grammatikasi bo'yicha kitoblaridan keyingi ikkinchi sintaktik kitob deb hisoblashgan, chunki Az-Zamaxshariy arab tilining har bir sintaktik va morfologik jihatlari haqida gapirgan. U bu kitobni 513-hijriy yilning oxirlarida yozishni boshlagan va uni 515-yil (milodiy 1122-yil) boshida tugatgan, demak, 1 yil 4 oydan kamroq vaqt talab etgan. Bu asar

tarix davomida turli tilshunoslar tomonidan o'rganilgan va zamonaviy davrda turli tillarga, masalan, 1873-yilda nemis tiliga tarjima qilingan.

Al-Zamaxshariy Qur'onni tafsir qilish oson ish emas, deb hisoblagan. Bu faqat tili sof arab tili bo'lgan, turli tuzilmalar ko'tara oladigan turli sintaktik va semantik munosabatlarni chuqur bilishga erishgan bilimdon tilshunoslar tafsir qila oladi xolos degan tasavvur mavjud bo'lgan. Darhaqiqat, u Qur'onni til bilimiga ega bo'lmagan holda talqin qilishga urinish Qur'onning xato talqin qilinishiga olib kelishi va boshqa muammolarni keltirib chiqarishi mumkinligiga ishongan, chunki Qur'on barcha hayotiy masalalar asoslanadigan asosiy manbadir. Qur'on tili arab tili bo'lganligi sababli, Az-Zamaxshariy bu kitobni yozish odamlarga arab tilining boyligini yaxshiroq tushunishga va uning turli talqinlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi, deb o'ylagan.

Az-Zamaxshariy ochko'z kitobxon ekanligini bilgan holda, u boshqa buyuk grammatikachilarning sintaktik kitoblarini ko'rib, ularni betartib yozilgan deb hisoblagan va u tushunishni osonlashtirish uchun arab grammatikasining sintaktik va morfologik jihatlarini yaxshiroq tashkil qilishni maqsad qilib shu kitobni yozgan va bu maqsadni kitobining boshida aytgan.

Bu tilshunoslik asari dunyoga kelgan paytdan olimlarni e'tiborini tortdi. Ko'pgina tilshunoslar va olimlar bu asarni tushuntirib, taqqoslab yoki sharhlovchi kitoblar yozdilar. Jurji Zaydon o'zining 1943-yilda chop etilgan "Tarix Adab al-lug'ah al-arabiya" kitobida "Arab tili adabiyoti tarixi"da az-Zamaxshariyning "Al-Muffassal" asarida shunday yozgan: Az-Zamaxshariyning bu asari odamlar tomonidan shunday qabul qilinganki, sulton Iso Ibn Ayyob bu asarga qoyil qolgan va kitobni yod olganga 100 dinor va uy hadya qilgan. Bundan tashqari, bu kitob Shom (Suriya, Iordaniya, Livan va Falastin), Misr, Iroq, Al-Hijoz (Saudiya Arabistonining g'arbiy qismi) va Yamanda hijriy 7-8-asr (1204 – 1301 yillar) davomida o'qitiladigan eng ta'sirli kitoblardan biri edi. Darhaqiqat, mazkur asarning dovrug'i Al-Andalusga ham (hozirgi Ispaniya) yetib borgan edi.

Asos Al-Balog'a

"Asos al-balog'a" "Fasohat (notiqlik) asosi" (birinchi marta 1998-yilda nashr etilgan) arabcha so'zlarning lug'atidir. Al-Zamaxshariy har bir so'z uchun uning ma'nosini, Qur'ondagi ba'zi qo'llanishlarini, Muhammad Sallallohu Alayhi Vassallamning so'zlarini, she'rlarini yoki hikmatlarini keltirgan. Bundan tashqari, u mazkur so'zlarning majoziy nutqda ba'zi qo'llanishlarini ifodalagan va tahlil qilgan va uni kundalik tilda topish mumkin bo'lgan kontekstlarni taqdim etgan. Ushbu matnning mazmuni alifbo tartibida tuzilgan. Bu asar to'liq alifbo tartibida tuzilgan eng qadimgi leksikografiya sifatida mashhur bo'lib, u so'zma-so'z ta'riflar va metaforik materiallarni birlashtirgan. U noyob yoki o'zlashtirilgan so'zlarni chiqarib tashladi. Uning maqsadi so'z tanlash matn yoki nutqning ritorikasini kuchaytirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlash edi.

Maqomat Al-Zamaxshariy

Maqomat az-Zamaxshariy «Az-Zamaxshariy asoslari» (ilk marta 1982-yilda nashr etilgan) adabiy asardir. U Allohni barcha ne'matlari uchun ulug'lash va kitobxonlardan mazkur kitobni diqqat bilan o'qib chiqishni va har bir so'zdan maqsadni tushunishni so'rash bilan boshlanadi. So'ngra Az-Zamaxshariy o'zining 50 tamoyiliga amal qilgan diniy ma'ruza beradi. Bu tamoyillar turli mavzular haqida gapiradi. Ulardan ba'zilar saxovat, jiddiylilik, mardlik, shukronalik, nasihat, o'lim, sintaksis, prosodiya, o'tmishdagi arablarning hayoti haqida.

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING IKKI TAXALLUSI HAQIDA

Mustaqillik tufayli nomi tiklangan, merosi tadqiq va nashr etilayotgan buyuk allomalarimizdan biri Mahmud Zamaxshariydir. U adabiyotshunoslik, lug'atshunoslik, tilshunoslik, islom ilmlari, aruz, mantiq kabi qator fanlarga bag'ishlangan asarlar yaratgan bo'lib, merosi asrlar davomida sharq va g'arb tadqiqotchilarini o'ziga rom etib kelmoqda. Zamaxshariyning ilm-fan rivojidadagi o'rni munosib baholanib, u “Dunyo ustoz”, “Jorulloh” “Xorazm faxri”, “Arab va ajam ustoz”, “Adiblar ka'basi” kabi nomlar bilan sharaflangan.

Bibliografik manbalarda Mahmud Zamaxshariy nomiga ikki taxallus: “al-lug'aviy” va “an-nahviy” so'zlari qo'shib yozilganiga guvoh bo'lish mumkin. Bu nomlarning birinchisi “tilshunos”, ikkinchisi “grammatik”, ya'ni “grammatika mutaxassisi” ma'nolarini anglatadi. Binobarin, Zamaxshariy tilshunoslik, lug'atshunoslik, grammatika kabi sohalar rivojiga ulkan hissa qo'shgani sabab bu fanlar bilan bog'liq taxalluslar uning nomiga qo'shib zikr etiladigan bo'ldi.

Zero, shu paytgacha ba'zilarining faqat nomi, ba'zilarining esa qo'lyozmasi topilgan alloma qalamiga mansub 72 asarning orasida tilshunoslik va grammatikaga oid asarlar salmoqli o'rin egallaydi. Allomaning mazkur sohada erishgan muvaffaqiyati uning tilshunoslikdan boshqa sohalarida ham go'zal asarlar bitishida muhim omil bo'ldi, deyishga to'la asos bor.

Mahmud Zamaxshariy tilshunoslik sohasida “Muqaddamat al-adab” (Adab ilmiga kirish) “Asos al-balog'a” (Balog'at asoslari), “Savoir al-amsol” (Saralangan iboralar), “Mutashobih asomiy ar-ruvot” (Roviylarning ismlaridagi noaniqliklar haqida), “Javohirul-lug'a” (Til javharlari), “Al-Asmo fil-lug'a” (Tilshunoslikda ismlar) “Al-qistos al-mustaqiym fi ilmilaruz” (Aruz ilmida aniq mezon), “Risola fil-majoz val-isti'ara” (Majoz va isti'ora haqida risola), “Al-Mu'jam al-arabiy al-farsiy” (Arabcha-forscha lug'at) “Al-mustaqso fil-amsol”(Chuqur o'rganilgan iboralar) kabi asarlar ta'lif etdi. Ular orasida “Muqaddamat al-adab” va “Asos al-balog'a” ko'plab mutaxassislarni qadimdan o'ziga jalb etib, turli tillarga tarjima qilinib, ko'p marta nashr qilingan asarlardir.

“Muqaddamat al-adab” Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga (1127-1156) bag'ishlab yozilgan bo'lib, uning arabcha-forscha, arabcha-turkiy, arabcha-xo-razmiycha, arabcha-forscha-

turkiy, arabcha-forscha-turkiy-mo'g'uliy tillaridagi so'zliklar kiritilgan qo'lyozmalari bo'lgan. Shu nuqtai nazardan asarni tadqiq etish va uni boshqa tillarga tarjima qilish keyingi asrlarda ham davom etgan.

“Muqaddamat al-adab” beshta katta qismga bo'lingan bo'lib, unda otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgarishlari va fe'l o'zgarishlari haqida batafsil fikr bildirilgan. Bu mo'tabar asarning yig'ma ilmiy-tanqidiy matni filologiya fanlari doktori, professor Zohidjon Islomov tomonidan 2002 yilda “Toshkent islom universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasida chop etilgan. Muhim manba sifatida bu asar 1706 yilda usmonli turk tiliga, so'ngroq frantsuz, nemis tillariga tarjima qilingan. Parij, Leyptsig, Vena, Leyden, Qozon, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marotaba nashr etilgan. Asarning chig'atoy tiliga qilingan tarjimasi o'zbek tili tarixini o'rganuvchilar uchun muhim ahamiyatga egadir. Bu haqda mashhur yozuvchi Sadriddin Ayniy ham 1921 yili “Mehnatkashlar tovushi” gazetasidagi maqolasida:

“Zamaxshariyning “Muqaddamat al-adab” asari o'zbek tili uchun butun dunyoning xazinasini bilan barobardir”, deb yozgan edi.

Mahmud Zamaxshariyning “Asos al-balog'a” (Balog'at asoslari) nafaqat uning tilshunoslikka oid asarlari orasida, balki butun arab lug'atshunosligida ham muhim ahamiyatga ega asardir. U mazkur asari bilan arab lug'atshunosligida yana bir maktabga asos solgan. Yirik sharqshunoslar, tilshunoslar, tarixchilar tomonidan “Asos al-balog'a”ning bu qadar yuqori baholanishiga Zamaxshariyning lug'atshunoslik sohasig'a kiritgan bir qator yangiliklarini sabab qilib ko'rsatish mumkin.

Zamaxshariyning “Asos al-balog'a”dagi asosiy yutug'i bu ung'acha mavjud bo'lg'an, lekin rivojlantirilmag'an usul, ya'ni lug'atda barcha o'zak undoshlarni hisobg'a olg'an holda so'zlarni qat'iy alifbo tartibida berish usulining' takomillashtirilganligidadir. Shuning uchun ham Zamaxshariy arab lug'atshunosligi-da birinchi bo'lib alifbo tizimini yo'lga quygan lug'atshunos hisoblanadi.

Zamaxshariyning arab lug'atshunosligiga bag'ishlangan “Asos al-balog'a” asarida fikrni chiroyli ibora va so'zlar bilan ifodalash, lug'at boyligidan o'rinli va g'oyatda mohirlik bilan foydalanish kabi masalalar mukammal ravishda o'z ifodasin topgan. Bu qimmatli asar ham arab mamlakatlarida bir necha bor nashr etilgan va qo'lyozma nusxalari Sharqning ko'plab shaharlarida saqlanadi.

Mahmud Zamaxshariyning grammatika sohasidagi asarlari ham hali-hanuz tilshunos olimlarning tadqiqot ob'ekti bo'lib qolmoqda. Masalan, Iroqlik tilshunos olimi, Bag'dod universiteti professori Bahiyja Boqir al-Hasaniy (1931 yilda tug'ilgan) Zamaxshariyning “Al-muhajot bil-masail an-nahviya” (Grammatikaga oid ba'zi nodir masalalar), “Al-qistos al-mustaqim fiy ilm al-aruz” (Aruz ilmiga doir aniq mezon), “Al-mufrad val-muallaf fin-nahv” (Grammatikadagi yolg'iz va qo'shma so'zlar), “Al-mufrad val-murakkab fil-arabiya” (Arab tilidagi birlik va ko'plik) kabi asarlarini nashr etdi.

Mahmud Zamaxshariy “Al-Mufasssal fin-nahv” nomli asarini u Makkada yashagan paytida bir yarim yil davomida yozgan. “Al-Mufasssal” arab tili nahvu sarfini mukammal o'rganishda eng muhim manbalardan biri sifatida azaldan Sharqda ham, G'arbda ham shuhrat topgan va g'oyatda qadrlanadi. Ko'pchilik olimlar o'z ilmiy qimmatini jihatidan Zamaxshariyning bu asari taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (u 796 yili vafot etgan) arab grammatikasiga oid mashhur kitobidan keyin ikkinchi o'rinda turadi deb ta'kidlaganlar. O'sha davrning o'zidayoq Zamaxshariyning bu asari katta e'tibor qozongan va arab tilini o'rganishda asosiy qo'llanmalardan biri sifatida keng tarqalgan. Hatto Shom (Suriya) hokimi Muzaffariddin Muso kimda-kim Zamaxshariyning ushbu asarini yod olsa, unga besh ming kumush tanga pul va bosh-oyoq sarupo sovg'a qilishni e'lon qilgan. Bir qancha kishilar asarni yod olib, mukofotga ham sazovor bo'lganligi haqida manbalarda aniq ma'lumotlar keltirilgan. Bu misol Zamaxshariy asarining o'sha davrda ham qanchalik yuksak baholanganligini ko'rsatadi. Bu muhim asar Sharq va G'arb olimlari tomonidan ilmiy tadqiqotga keng jalb qilingan va bir necha marta nashr ham etilgan.

Asarning bir qancha qo'lyozma nusxalari Toshkentda, O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

XIX asrda ijod etgan nemis tilshunos olimi Maks Myuller kimki faqat ona tilini o'rganishga e'tibor qaratsa-yu, boshqa biror tilni o'zlashtirmasa, u o'z tilini ham mukammal bila olmaydi, degan mazmundagi g'oyani ilgari surgan edi. Myullerning bu fikrini undan sakkiz asr oldin vatandoshimiz Mahmud Zamaxshariy o'z asarlari orqali amaliy jihatdan isbotlab bergan edi.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganidek, “O'rta asrlarda Xorazm diyorida olis Arabistonga borib, arab tili grammatikasini mukammal tarzda ishlab chiqqan, ilm-fanning ko'plab boshqa sohalarida ham shuhrat qozongan Mahmud Zamaxshariy bobomizni esga olaylik.

O'zining jismoniy nogironligiga qaramay, dunyoning ko'plab mamlakatlariga mashaqqatli safarlar qilgan, teran bilimi va ilmiy salohiyati bilan butun islom olamini lol qoldirgan bu zot, hech shubhasiz, xalqimiz uchun ma'naviy yetuklik timsoli bo'lib qolaveradi”

MAHMUD ZAMAXSHARIY

HIKMATLAR

Yoki ilmli bo'l, yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo'l, loaqal ilmni tinglab eshitadigan bo'l, ammo to'rtinchisi bo'lma, chunki kasodga uchrab halok bo'lasan.

Yomon fikr sohiblari ham, kufroni ne'mat qiluvchilar ham yovvoyi qobonlar misoli Alloh taoloning mag'firatidan yiroqdirlar.

Odamning umri avvalida qilgan ishlari umrining oxiridagi ishlariga ham dalolatdir.

Bamisoli tumov kishi gulning hidini sezmaganidek, ahmoq kishi hikmat lazzatini bilmaydi.

Kimki o'z nafsi-balosiya orzu-havasi domiga tushib qolsa, u beshak o'zini-o'zi chuqur qa'riga tashlagani muqarrar.

O'z nafsingga hokim bo'lmasang, uni o'z hukmingda tutasan. Aks holda undan g'olib chiqib, ushlab tura olmaysan.

Kimning himmati-yu muruvvati qanchalik ko'p bo'lsa, shunga yarasha odamlar uning kayg'usiga sherik bo'larlar, hamdardlik bildirarlar.

Boshingizga mushkul ish va tashvish tushganida munis bo'lib, odamlarga mehr-muhabbat ko'rsatasiz.

Ammo davlatu ne'matlarga erishganingizda bag'ritoshlikka moyil bo'lasiz.

Odamlar ichidagi eng yaramasi xasisdir, ularning ichidagi eng yalqovi pastkashdir.

Hayot vaqtingda bergan in'om-ehsonlaring, garchi ularni tuki yo'q (qirchang'i) bo'riga bergan bo'lsang-da, zoe ketmas. Qiyomat kunida bularning ajri senga bo'lur.

O'z vaqtidan kechikib berilgan in'om-ehson mahkam tortilgan zanjir misoli qattiq bo'g'uvchidir.

Tog' tepasidagi qoyalarni ko'chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

Riyo bor har qanday ishda ravolig-u ziyo yo'qdir.

Pora faqat nohaqligu zolimlarga yordam berguvchidir.

O'tkir qilichning boshga tushadigan zarbasi ba'zi nodonlarning hukmi ostida mute'-itoatda bo'lib yurishdan afzaldir.

Haqiqat va adolat bilan to'g'ri siyosat yurgizmagan har bir rahbar va boshliq qattiq azob-uqubat va baloga giriftor bo'lur.

Bu dunyo ibratli ishlar va pand-nasihatlariga to'ladir. Ayni vaqtda ko'z yoshlariga ham serob.

Qo'rquvga muhtalo bo'lgan kishi faqat qochishdan najot izlaydi.

Garchand uzoq umr ko'rgan bo'lsalar-da, ko'p odamlar g'o'r va tajribasizdir.

Tunu kunni o'tkazaman-u, ammo bugungi kunim kechagi kunimdan yaxshiroq bo'lmayotir. Chunki zamona kundan-kunga halokat tomon bormoqda. Shunday ekan, kechagi kun bugungidan a'loroq, bugungisi esa ertangidan yaxshiroqdir.

Vahti-soati o'tgandan so'ng ijro bo'ladigan va'dadan hech bir yaxshilik bo'lmas.

Kimki baxt-iqbolli, solih kishilarning etagini tutsa, u albatta murodiga erishib, xayru baraka topadi.

To'g'ri va haq yo'ldan yurgan kishining qadam bosishi arslon yurishidan ham mahobatliroq haybatliroq dir.

Yomon, noraso e'tiqod bilan qilingan ezgu ish sarob va kul kabi hech qanaqa foyda bermaydi.

Go'zal sifat va husni xulq siyratlari bezamagan kishini hech qanday chiroyli kiyimlar ko'rkam qilolmas, gunoh va xatolardan saqlanmagan kimsaning qalbi sira aybdan forig' bo'lmas.

Vijdon azobiyu ta'nadan to'g'ri bo'lmagan kimsani ta'lim-tarbiya va qiynash bilan ham to'g'rilash amri mahol.

Pastkash kimsaning o'z nasl-nasabini maqtab, u bilan faxrlanishi chanqoq kishining suv shu'lasini (sarob)ni ko'rib aldangani kabi.

Ko'pincha til bilan yetkazilgan jarohat qilich bilan yetkazilgan jarohatdan og'irroqdir.

O'zi sazovor bo'lmagan hamdu sano va maqtovlarni talab qilish uyatsiz, telba odamlarning odatlaridandir.

Quyosh nurlarini berkitib bo'lmaganidek, haqiqatning chirog'ini ham so'ndirib bo'lmaydi.

Yolg'onchining qasami bor (haqiqiy) ilmining soxtaligini oshiradi.

Ko'p ortiqcha so'zlashuv eshituvchini ranjitadi.

Agar tilingning ortiqcha so'zlashiga ega bo'la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo'lasan.

Tilingdan chiqqan sadaqang (ya'ni, pandu nasihating va ma'viza-yu hasanang) ba'zan qo'lingdan chiqqan sadaqangdan xayrliroqdir.

O'z va'dasida turmaganda turli-tuman vaj-karsonlar ko'rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bo'lolmaydi.

Ilmli bo'lish insongagina xos fazilat

O'zbek xalqi jahon tamadduniga beshik bo'lgan buyuk allomalarning vorislari sifatida ulkan intellektual, ma'naviy va axloqiy xazinaga ega. Zamonlar osha bu meros o'z nufuzi va ahamiyatini yo'qotmagan. Jamiyat taraqqiyotida amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ma'lum darajada yosh avlodning aqliy va axloqiy tarbiyasi, estetik madaniyati va ma'naviyatining yuksak darajada shakllanganligiga bog'liq. Bu borada allomalar merosidan zamonaviy sharoitda samarali foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Yoshlarning har tomonlama kamolga yetishi, ma'naviyatli barkamol shaxs sifatida shakllanishi hamda jamiyat hayotida faol ishtirok etishlari bevosita ularga beriladigan ta'lim va tarbiyaga bog'liq. Zero, ilmli bo'lish faqat insongagina xos xususiyat sifatida bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Aslida komillik, barkamollik tushunchalari mehr-oqibat, to'g'rilik, vijdon, or-nomus, iroda, sabr-matonat, jasorat kabi ko'plab asl insoniy xislat va fazilatlar majmuasidir. Ana shu majmuadan o'rin olgan asosiy jihat ilm egallash va ilmli bo'lishdir. Chunki barcha sifatlarning "kaliti" ilmdir. Ilmli kishi hamisha e'zozda. Ilmli kishi murakkab vaziyatlarni hal qilish uchun chora topa oladi.

Qadim ajdodlarimiz bizga o'lmas meros sifatida qoldirgan asarlarida komil inson tushunchasi, barkamol shaxs tarbiyasida ilmning o'rni, olimga xos go'zal sifatlar borasida o'zlarining qimmatli fikr-mulohazalarini bildirib o'tganlar. Jumladan, xorazmlik alloma Mahmud Zamaxshariyning bu boradagi qarashlari alohida e'tiborga molik. Olimning didaktik ahamiyatga ega "Navobig'u-l-kalim" ("Nozik iboralar") va "Atvoqu-z-zahab" ("Oltin shodalar") asarlarida, ta'kidlab o'tganimizdek, ilm egallash, ilmli kishining fazilatlarini hayotiy misollar bilan ta'sirchan va obrazli qilib bayon etilgan.

Biroq faqat ilmlilik komillik belgisi emas. Zero, komil inson har tomonlama oqil-u dono bo'lishi lozim. Inson kamolot sari yetaklovchi ilm cho'qqilarini egallashni istasa, dastlab fidoyilik ko'rsatishi, bu yo'lda uchraydigan mashaqqatlarni sabr-toqat bilan yengib o'tishi talab etiladi. Mahmud Zamaxshariy ta'kidlaganidek: "Ilm olish og'ir, ammo ilmsizlik undanda og'ir". Alloma o'z fikrini davom ettirgan holda shunday deydi: "Yoki ilmli bo'l yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo'l, loaqal ilmni tinglab eshitadigan bo'l, biroq to'rtinchisi bo'lma, chunki kasodga uchrab halok bo'lasan".

Mahmud Zamaxshariy o'z asarlarida ilmning kamoloti olimning xushxatligiga ishora qilgan holda: "Ilmli bo'lish o'qish, o'qitish, yozish bilan hosil-u mukammal bo'ladigan bir saboqdir. Agar olim kishi chiroyli, xushxat yozuvga ega bo'lsa, bu uning kamolotga yetganidan dalolatdir", deya ta'kidlaydi. Qolaversa, Zamaxshariy olim kishi qator sifatlar sohibi bo'lishi lozimligini uqtirgan holda: "haqiqiy olim o'z ilmiga amal qilishi lozim", deydi. Chunki bilib turib amal qilinmagan ilmdan foyda yo'q. Alloma o'zining mazkur fikrini "Atvoqu-z-zahab" asarida yanada batafsilroq bayon etadi: "Amal qilguvchi uchun ilm quruvchining devor tekisligini o'lchaydigan asbobiga o'xshaydi. Olim uchun esa amal suv tortuvchining arqoniga o'xshaydi. Bas, qaysi quruvchida o'sha asbob bo'lmasa, binosi tekis bo'lmaydi. Kimning suv tortadigan arqoni bo'lmasa, uning chanqog'i bosilmaydi. Kim komil bo'lishni xohlasa, albatta, amal qiladigan olim bo'lsin".

Mahmud Zamaxshariy haqiqiy olim kishilarni osmonning ziynati bo'lmish yulduzlarga tenglashtirib: "Osmon-u falakning ziynati yulduzlar bilan bo'lganidek, yer-u zaminning ko'rkamligi olimlar bilandir", deydi va "lovullab yonayotgan olovni suv o'chirgani kabi

nodon odamlardan chiqayotgan alangani hakim-u oqil odamlargina so‘ndiralar”, deb uqtiradi.

Biroq ta’kidlab o‘tganimizdek, komil inson ilm sohibi bo‘lish bilan birga qator fazilatlar ega bo‘lishi lozim. Ilmli bo‘lishning dastlabki shartlaridan biri an’anaviy ustoz-shogirdlik maqomi, bu borada to‘g‘ri tanlov qilish, kasb egallashda sodiqlik va boshqa insoniy fazilatlar ega bo‘lishlik talab etiladi.

Zamaxshariy ustoz tanlash haqida

Xalqimizda bir maqol bor: “Ustoz ko‘rmagan shogird har maqomga yo‘rg‘alar”. Darhaqiqat shunday. Har sohaning o‘z ustozlari, shu sohaga qiziquvchi yoshlar bor. Bu fikr ikki muhim omil – kasb-hunar o‘rganishda maqsadga erishishning muhim omillari mavjudligini anglatadi. Birinchisi, qiziqishning darajasidan qat’iy nazar, shogird shu kasbga tabiiy moyillik, layoqat bo‘lmas ekan, u shu kasbning ustasi bo‘lishi dargumon.

Ikkinchisi, shogird ustozidan nafaqat ilm, balki odob-axloq ham o‘rganadi. Agar ustoz madaniyatli, shogirdparvar bo‘lsa, Mahmud Zamaxshariy ta’biri bilan aytganda, “Kimki baxt-iqbolli, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murod-u maqsadiga erishib, xayru baraka topar”, ya’ni oqil shogird uchun solih ustoz maqsadga erishish, baraka topish kalitidir.

Zamaxshariy har kishining o‘z ishi(kasbi)ga sadoqati haqida

Har bir kasbni u qanday soha bo‘lishidan qat’iy nazar, uni mukammal egallash yo‘lida muayyan qiyinchiliklar kuzatiladi. Belgilangan maqsadga erishishda qat’iyatlilik talab etilishiga ishora qilar ekan, Mahmud Zamaxshariy bu borada jiddiy munosabatda bo‘lish, ortiqcha iltifotlar berilmasdan, to‘g‘rilik bilan ishlash lozimligiga ishora qilib, “Ishlarda jiddiylik, yengni shimarish, fikrning pishib, maromiga yetishi, ortiqcha iltifot va tilyog‘lamalikni tark qilish, aniq va mustahkam bilish, muhim narsani ilg‘ashdagi tezlik va alam yetkazuvchi narsalardan himoyalashda keng qadam bosish – shunday maydonki, u maydonda yuqoridagi sifatlarning bittasiga farzand bo‘lgan kishi (ya’ni mazkur sifatlarning har birini “ona” desak, shu onalardan bittasiga farzand bo‘lgan kishi) bu maydonda chopaladi”, deb ta’kidlaydi. Darhaqiqat, pishib yetilmagan, muayyan ilmiy nazariy zamin va amaliy asosga ega bo‘lmagan har qanday ishning oxiri xayrli bo‘lmaydi. Ayni paytda qat’iyatlilik ham o‘zining axloqiy me’yorlariga egaligi alloma Zamaxshariy asarlarida o‘ziga xos pand-u nasihat tarzida bayon etilgan.

Zamaxshariy insoniy fazilatlar haqida

Pedagogik ta’limotlar tarixida, ayniqsa, allomalar qarashlarida insoniy fazilatlar – rostgo‘ylik, kechirimlilik, mardlik va oliyjanoblik, ichki va tashqi madaniyat, ularning o‘zaro muvofiqligi, halollik va pokizalik, adolatlilik kabi sifatlar, shuningdek, go‘zal xulq-atvor komillik belgilari sifatida tarannum etilgan. Bu borada Mahmud Zamaxshariyning qarashlari, ta’limotlari ham ibratlidir. Allomaning oliyjanoblik haqidagi quyidagi fikrlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. “Oliyjanob va sharif kishi shunday kishiki, u hozir bo‘lmay g‘oyib bo‘lganida uning suhbatini xohlab, muloqotini orzu qiladilar, basharti u (suhbatga) kelib qolsa, uning haybatidan sergaklanib hushyor tortadilar”. Aslida oliyjanob kishilar so‘zi amaldagi ishiga, botini-yu zohiri o‘zaro munosib bo‘lib, bu sifat Mahmud Zamaxshariy ta’biri bilan aytganda, “Odamning sirti-yu botini (ichi) to‘g‘ri, salomat va tuzuk bo‘lsa, uning zohiri

(tashqarisi) ham saxiy va salim bo‘lur”. Bunday kishilarning davrasida bo‘lish, ulardan saboq olish hamisha zavqli ekanligiga ishora sifatida alloma aytadiki, “Siymoing go‘zalligi va yuzing chiroyi o‘yning tulu’ (chiqishi)kechasidan bir belgi kabi dil-u ko‘ngillarga shodlik baxsh etar”. Xalqimizda “O‘yni etak bilan yopib bo‘lmaydi”, degan naql bor. Bu haqiqat qaror topishiga nisbatan ishonch tuyg‘usi belgisidir. Mahmud Zamaxshariy bu g‘oyani go‘zal satrlarda bayon etib, “Quyosh nurlarini berkitib bo‘lmaganidek, haqiqatning chirog‘ini ham so‘ndirib bo‘lmas”ligini uqtiradi.

Zamaxshariy mehr-muruvvat haqida

Mamlakatimizning taraqqiyot strategiyalari tizimida jamiyatni barqaror rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilab olingan. Bunda, shubhasiz, har bir fuqaroning o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi uchun mos sharoit yaratish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Imkoniyat esa ko‘p qirrali bo‘lib, uning har bir jabhasi o‘ziga xos ahamiyatga ega. Jumladan, davlat va jamiyat bilan birga saxovatpesha insonlarning qo‘llab-quvvatlashiga qaramay, ayrim odamlar uchun muhtojlik o‘zining iqtisodiy intellektual, ijodiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish uchun jiddiy to‘siq bo‘lishi mumkin. Bu borada Mahmud Zamaxshariyning quyidagi fikrlari e‘tiborga molik. “Muruvvat bir sifatki, Ollohning roziligiga loyiq. Saxovat bir tabiatki, u haqda qancha gapirilsa, shuncha munosib”. Mamlakatimizda kambag‘allikni bartaraf etish hukumat miqyosidagi davlat dasturi sifatida qaralayotgan bugungi kunda Mahmud Zamaxshariy o‘z davrida buni “... saxiy, karim kishi har joyda izzat-u ikromda bo‘ladi”, deya go‘zal tarzda e‘tirof etgan.

Sayr-u sayohat inson ongini boyitadi

Buyuk allomalarning hayoti va ilmiy faoliyatini o‘rganish asnosida ularning boshqa yurtlarga sayohatlari davomida ular ham aqlan, ham ma‘nan rivojlanib borganliklarini guvohi bo‘lamiz. Bu jihat Mahmud Zamaxshariy asarlarida ham o‘ziga xos tarzda bayon etilgan. Ayniqsa, safarlar chog‘idagi qiyinchiliklarni yengib o‘tish, birinchidan, insonni kuchli, irodali va matonatli qilsa, ikkinchidan, unda turli vaziyatlardan kerakli xulosa chiqarish uchun imkoniyat topish, aqlan charxlanib, dunyoqarashini boyishiga erishishini ta‘kidlab o‘tgan. Allomaning fikricha, “Kimki dengiz to‘lqinlarini boshidan kechirib safar qilmasa, turli-tuman tashvish-u mashaqqatlarning suvidan ichmasa, inson (haqiqiy) rohat-u farog‘atga muyassar bo‘la olmas”. Zero qiyinchiliklardan qo‘rqib, bir ishga qo‘l urmaslik, jumladan, safar qilishdan saqlanish kishini komillikka intilishdagi jiddiy kamchiliklaridan biri sifatida qaralgan. Mahmud Zamaxshariyning “Baland tog‘larga ko‘tarilib va pastliklarga tushib safar qilish uyda, devorlar ichida, mashaqqatlar orasida och o‘tirishdan avlodir (xayrlidir)”, degan fikri aynan shunga ishoradir.

MAHMUD ZAMAXSHARIYNING TILSHUNOSLIKKA OID ASARLARI

Arab tilining qonun-qoidalari tizimi – nahv ilmini yaratgan va kamolga yetkazgan olimlar orasida bizning bobokalonimiz Mahmud Zamaxshariy muhim o‘rin egallaydi.

Alloma haqidagi ma‘lumotlar asosan O‘rta asr arab manbalarida keltirilgan. Abul Qosim Mahmud ibn Umar Zamaxshariy 467/1075 yil 27 rajab oyi /19 martda Xorazmning Zamaxshar qishlog‘ida tavallud topgan. Otasi unchalik badavlat bo‘lmasa-da, savodli, taqvodor, diyonatli kishi bo‘lgan va aksar vaqtini ibodat bilan o‘tkazib, Zamaxshardagi bir masjidda imomlik ham qilgan. Onasi ham xudojo‘y bo‘lgan.

Sharqda allomani chuqur hurmat va mehr bilan “Ustozul arab val ajam” (“Arablar va g‘ayri arablar ustoz”), “Faxru Xorazm” (“Xorazm faxri”) kabi sharaflilar bilan ataganlar.

Zamaxshariy hayoti davomida ilm o‘rganish maqsadida tinmay dunyo kezgan. Buyuk alloma Xuroson, Eron, Arabiston, Iroq, Yaman, Shom (Suriya) kabi davlatlarning Marv, Nishopur, Isfahon, Bag‘dod, Hijoz, Damashq va Makka kabi shaharlarida bo‘lib, asarlari uchun boy manba to‘plagan.

Ma‘lumotlarga ko‘ra, olim o‘zining ko‘plab asarlarini Makkada yozgan va xuddi shu yerda buyuk olim sifatida e‘tirof etilgan, shuhrat qozongan.

Vatanimiz mustaqillikka erishgandan so‘ng boshqa buyuk ajdodlarimiz qatorida Mahmud Zamaxshariy hayoti va ilmiy merosi ham ilmiy asosda keng o‘rganila boshladi.

Zamaxshariy o‘z davrining zabardast olimlaridan biri bo‘lib, fanning turli sohalariga oid yetmishga yaqin asar yozgan. Afsuski, bizga shulardan ba‘zilarigina yetib kelgan, xolos. Allomaning asarlari ro‘yxati turli manbalarda turlicha keltiriladi. Nemis sharqshunos olimi K.Brokkelman o‘zining “Arab adabiyoti tarixi” nomli asarida Mahmud Zamaxshariyning 31 ta asari bo‘lgani haqida ma‘lumot bergan bo‘lsa, doktor Ahmad Muhammad Xufiy – “Zamaxshariy” nomli risolasida uning 48 asari borligini aytib o‘tadi. Akademik A.Rustamovning “Mahmud Zamaxshariy” kitobida allomaning 39 ta asari bo‘lgani haqida ma‘lumotlar bor. B.Z.Xolidov o‘z maqolasida Zamaxshariy 55 ta asar yozganini ta‘kidlaydi. Mahmud Zamaxshariy ilmiy merosining yana bir tadqiqotchisi U.Uvatov “Nozik iboralar” nomli kitobida allomaning 34 ta asariga oid ma‘lumot bergan.

1998 yili Bayrutda Mahmud Zamaxshariyning “Asosul balog‘a” asari chop etilgan va uning muqaddima qismida tadqiqotchi olim Muhammad Bosil Uyun Sud allomaning 65 ta asari ro‘yxatini keltirgan.

I.Yu.Krachkovskiy, V.V.Bartol’d, A.A.Borovkov, A.Krimskiy, V.L.Vyatkin; g‘arb olimlaridan K.Brokkelman, Goldsiyer, Vetshteyn, Nyoldeke, Poppe, Rayt, Bensing, Zayonchikovskiy Mahmud Zamaxshariyning ilmiy merosiga katta qiziqish bildirgan va alloma asarlari ustida izlanishlar olib borgan. Lekin birortasida “Al-Mufasssal fi nahv” asari alohida ko‘rib chiqilgan emas.

Arab olimlaridan Jurji Zaydon, Ahmad Muhammad Xudiy, Ali Bajoviy, Bahija Boqir Husniy, Muhammad Abul fazl Ibrohim, Husni Abdugalil Yusuf, Ibrohim Samaroiy, Muhammad Bosil Uyun Sud va boshqalar alloma ijodini har tomonlama o‘rganishga harakat qilgan^[2] va bugungi kunda ham ko‘pgina olimlar Mahmud Zamaxshariy asarlari ustida tadqiqotlar olib bormoqda.

Mahmud Zamaxshariy ilm-fanning turli sohalarini, jumladan, arab tilining sarfu nahvini, adabiyotshunoslik, lug‘atshunoslik, tilshunoslik, geografiya, aruz, mantiq, diniy ilmlar, Qur‘on tafsirini mukammal egallagan.

Buyuk allomaning bebaho merosi durdonalari orasida tilshunoslikka oid eng mashhur asarlaridan “Sharh abyat kitob Sibavayh” (“Sibavayh kitobining sharhi”), “Al-Mufasssal”, “Al-Unmuzaj” (grammatikaga oid) alohida ahamiyatga ega. Bundan tashqari, bobokalonimiz lug‘atshunoslik sohasida ham salmoqli ishlar olib borgan. Yangi usuldan foydalanib, dunyoga mashhur bir necha lug‘atni tuzgan. Shular jumlasiga “Al-Foiq fi g‘aribil hadis”, Asosul balog‘a (“Balog‘at asosi”), “Al-Mu‘jamul arabiiyyatul forisiyyat”, “Muqaddamatul adab” asarlari kiradi. Shu bilan birga, Qur‘oni karimga yozgan sharhlarini

o‘z ichiga olgan “Al-Kashshof” asari islom olamida tafsirga oid asarlar orasida eng mukammali ekanligi sharqshunos va arabshunos olimlar tomonidan tan olingan. Mazkur asarlarning qo‘lyozma va toshbosma nusxalari turli mamlakatlar qo‘lyozma fondlarida saqlanmoqda hamda, ko‘plab dorilfununlarda darslik sifatida haligacha qo‘llanib kelmoqda. Ular aksariyatiga atoqli va nufuzli olimlar tomonidan sharhlar yozilgan.

Mashhur tarixchi Ibn Qiftiy (vaf.1248 y., Halab) “Zamaxshariy ilmul adab, nahv va lug‘at bobida o‘zgalarga misol bo‘ladigan alloma bo‘lib, hayoti davomida ko‘plab buyuk olimu fuzalolar bilan uchrashgan. Alloma tafsir, hadis, nahv va boshqa sohalar bo‘yicha yetuk, zukko bo‘lib, uning bir qancha asarlari bordir. U o‘z asrida arab tilida ijod qilgan ajamlar (arab bo‘lmaganlar) orasida eng buyugidir,” deb yozadi.

Arablarida ham bunday maqol bor: “Agar Zamaxshariy bo‘lmaganida, arablar o‘z tilini bilmas edi”. Shunga ko‘ra, allomaning bunday tahsin-maqtovlarga erishishi va butun dunyoga mashhur tilshunos, grammatik olim bo‘lib tanilishiga sabab arab tili grammatikasiga bag‘ishlab yozilgan “Al-Mufasssal fin nahv” – “Nahv (grammatika) haqida mufasssal kitob” asari bo‘lsa, ajab emas.

Iroqlik olim Fozil Solih Samariy ma‘lumotiga qaraganda, Zamaxshariy qoldirgan boy ilmiy merosni quyidagicha tasniflash mumkin: diniy ilmlar, islom ulamolari va fiqhga oid asarlar; lug‘atshunoslik, arab tili grammatikasi (sarf va nah); aruz va adabiyot nazariyasi; badiiy adabiyot (she‘riy devonlar va nasriy asarlar); mantiq va falsafaga oid asarlar; jo‘g‘rofiya va etnografiyaga oid asarlar.

Quyida alloma qalamiga mansub tilshunoslikka oid asarlar bilan tanishamiz. “Al-Mufasssal fi san’atil i’rob” – “E’rob san’ati haqida mufasssal kitob”, “Muqaddamatul adab” – “Adab ilmiga kirish”, “Asosul balog‘a” – “Balog‘at asosi” uning yirik asarlari bo‘lsa, tubanda keltirilganlari muayyan darajada to‘ldiruvchi va ilova vazifasini o‘taydi:

1. “Al-Unmuzaj fin nahv” – “Nahv ilmidan namunalar”.
2. “Al-Foiq fi g‘aribil hadis” – “Hadislardagi notanish so‘zlarni izohlashga doir ajoyib asar”.
3. “Samimul arabiya” – “Arab tilining negizi”.
4. “Al-Mu’jamul arabiyyatul forisiyyatu” – “Arabcha-forscha lug‘at”.
5. “Al- Minhoj fil usul” – “Usul ilmidagi tartibotlar”.
6. “Al-Mufrad val muallif fin nahv” – Arab tilida birlik va ko‘plik”.
7. “Sharh abyat kitob Sibavayh” – “Sibavayh kitobi baytlarining sharhi”.
8. “Al-Asmo fil lug‘at” – “Tilda ismlar”.
9. “Al-Amoliy fin nahv” – “Grammatik qoidalarda orfografiya”.
10. “Ad-Durrud doirul muntahab fi kinoyot va istiorot va tashbehote-l-arab” – “Arab kinoya, istiora va tashbehlaridan tanlangan durlar”.
11. “Devonut tamsil” – Assimiliyatsiya haqida devon”.
12. “Javohirul lug‘at” – “Til javohirlari”.
13. “Kitabul ajnos” – “Jinslar kitobi”.
14. “Al-Mufrad val murakkab fil arabiya” – “Arab tilida birlik va ko‘plik”.
15. “Shofiul ayyi min kalamish Shofe’iy” – “Shofe’iy so‘zi yordamida tilni davolash”.
16. “Sharh “Muxtasaril Quduriy” – “Quduriyning “Muxtasar” asariga sharh”.
17. “Sharhul fasih” – Sa’labning “Fasih” asariga sharh.
18. “Hoshiya alal “Mufasssal” – “Mufasssal asariga hoshiya”.

19. “Sharhul ba’zi mushkilatul mufassal – “Mufassaldagi ba’zi qiyin masalalarga yozilgan sharh”.

Mahmud Zamaxshariy qomusiy olim sifatida tilshunoslik, adabiyot, geografiya, tarix va boshqa qator yo‘nalishlar bo‘yicha maktab yaratgan. Alloma 200 dan ortiq shogirdi bo‘lgan. Asarlarini bevosita o‘rganib, ilmu fanning sirlarini egallagan 100 dan ortiq olim g‘oyibdan o‘zini Zamaxshariyning shogirdi deb hisoblagan.

Xulosa

Xulosa tariqasida e’tirof etish joizki, ta’lim tizimiga o‘qitishning yangi texnologiyalari, ilg‘or xorijiy tajribalar qanchalik chuqur kirib bormasin, biz buyuk allomalar avlodi, ilmiy qadriyatlar vorisi sifatida ilm olishning milliy-tarixiy negizlariga tayanishimiz kerak. Zero, ular o‘ziga xos ibrat manbai sifatida yuksak qadrga ega. Mahmud Zamaxshariyning ilmiy faoliyati va ilmiy merosi shunday manbalar shodasining eng noyob durdonalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Zamaxshariy. – Toshkent: “Tafakkur” nashriyoti, 2019.
2. Solijon Hasanov. “Xorazm ma’naviyati darg‘alari”. – Toshkent: “Adolat”, 2001. -123-130-b.
3. Ozod Masharipov, Alisher Masharipov. “Xorazmnoma”. – Toshkent: “Istiqlol nuri” nashriyoti, 2014. - 201-218-b.
4. “Ma’naviyat yulduzlari” (To‘plovchi va mas’ul muharrir M. Xayrullaev). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.
5. “Buyuk ajdodlarimiz”. (Mas’ul muharrir: M.Aminov, F.Hasanov). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.

Mundarija:

1. Mahmud az-Zamaxshariy
2. Asarlari
3. Mahmud Az-Zamaxshariyning ikki taxallusi haqida
4. Zamaxshariy. Hikmatlar
5. Ilmli bo'lish insongagina xos fazilat
6. Zamaxshariy ustoz tanlash haqida
7. Zamaxshariy har kishining o'z ishi(kasbi)ga sadoqati haqida
8. Zamaxshariy insoniy fazilatlar haqida
10. Zamaxshariy mehr-muruvvat haqida
11. Sayr-u sayohat inson ongini boyitadi
12. Mahmud Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari
13. Xulosa
14. Foydalanilgan adabiyotlar
15. Mundarija

